

Země nového štěstí?

České hledání v „kalném proudu“ (1918–1945/48)

Petr Hlaváček

Collegium Europaeum, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
a Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Když se po Velké válce vynořil roku 1918 ve střední Evropě obnovený český stát ve formě republikánského a demokratického Československa, byl to vlastně nečekaný zázrak. Jenže i v časech první republiky neustále zněly hlasy, které toužily po zásadním zvratu, skrze nějž by bylo nastoleno jakési „vyšší dobro“. Československo považovaly za pouhé intermezzo, za nedořečenou proklamaci „dějinné nutnosti“, přičemž na opětovně kladenou „českou otázku“ měla dle nich přijít skutečně „revoluční odpověď“. Po rozpadu Rakouska-Uherska a ustavení republiky se tak mezi českými elitami a uvnitř politických stran svářil masarykovský demokratický optimismus s leninsko-spenglerovskými diagnózami komunistů, fašistů a některých konzervativců. Můžeme dokonce hovořit o jakémsi „kalném proudu“ či deklinačním diskurzu, jehož součástí bylo i české volání po „rozvodu“ se Západem, stejně jako hledání revolučního vzoru nebo rovnou nějakého protektora. Někdo jej viděl v sovětském Rusku, jiní pak ve fašistické Itálii a další v nacistickém Německu.¹

1 Tato stať se opírá o některé starší autorovy texty. Viz HLAVÁČEK, Petr: Češi mezi Západem a Východem: Hledání místa v Evropě. In: TÝŽ (ed.): *Západ, nebo Východ? České reflexe Evropy 1918–1948*. Praha, Academia 2016, s. 11–44; TÝŽ: Bud' sbohem, Západe! Glosy k českému „radostnému deklinismu“. In: *Host: Literární měsíčník*, roč. 33, č. 7 (2017), s. 36–39; TÝŽ: Cesta k únoru 1948 aneb Pražský hrad je náš Kreml. In: *Křesťanská revue*, roč. 85, č. 6 (2018), s. 5–10; TÝŽ: Pražský hrad je náš Kreml čili „Česká otázka“. In: *Aktuálně.cz* [online], 01.11.2018. Blogy. Petr Hlaváček [cit. 2020-11-30]. Dostupné z: <http://blog.aktualne.cz/>

Byl to „expresionista“ a demokrat Josef Čapek (1887–1945), kdo již v apelativním dramatu *Země mnoha jmen* (1923) materializoval touhu českých (a evropských) intelektuálů po „nové Evropě“ – z Atlantického oceánu se za velkého zemětřesení vynořil nový kontinent, který se měl stát útočištěm pro všechny hledající svobodu a spravedlnost. Navrhované názvy nové pevniny představují extrakt všech tehdejších evropských obav i nadějí: *Nová země, Země nadějí, Země nového štěstí, Země chudých, Hvězda zlatá, Země požehnaná, Země vyplenění, Nový ráj, Nová země hojnosti, Nová Utopie, Země rovnosti, Země spravedlivá, Země spásy, Říše stoletá, Pevnina u Srdce Ježíšova, Nový Sion, Země Marxova, Země silných, Lenina, Nová Atlantis, Hvězda Západu, Dědictví Východu, Země Severu, Nová Evropa, Nová Amerika, Nová Afrika, Hvězda latinská, Hvězda keltická, Koruna států, Jitřenka iberská, Nová Anglie, Nová Francie, Nové Německo, Země všech pevnin*. Zkratka – „země mnoha jmen“, mnoha tužeb a projekcí budoucnosti. V Čapkových představách se však promění v „Zemi stínů“, neboť se stane příčinou nové války, aby se nakonec s rachotem znovu propadla do temnot Oceánu. Realizace Utopie se nekoná, Evropanům a Evropankám zůstala toliko jejich stará Evropa.²

Anarchokomunista (a pozdější kolaborantský novinář) Emanuel Vajtauer (1892–1945?) se k aktuální situaci vyjadřoval už ve svém pamfletu *Revoluce a diktatura proletariátu* (1920). Versailleský systém byl pro něj „imperialistickým zločinem“, zároveň ovšem dobrou půdou pro komunistickou agitaci. Čeští dělníci byli prý ukolébáni získáním národní samostatnosti, Československo je ovšem jen zdánlivě „svobodnou“ zemí, ačkoliv – jak Vajtauer snad ironicky poznamenává – stojí v jejím čele „pokrokový filozof“.³ Svou odpověď jasně zformuloval i historik a publicista František Navrátil (1897–1968) ve spise *Rusko* (1926), v němž velebil „ruský aktivismus“ a kritizoval české a evropské „stáří“. Smysl založení mnohonárodnostního Československa spočíval podle něj v tom, že by mohlo být mostem mezi Západem a Východem, nástrojem vedoucím k federalizaci Evropy pod vedením Sovětského svazu. To by pak měla být cesta „ke skutečné Nové Evropě a k Spojeným Socialistickým Státům Světa“.⁴

Také pro české komunistické literáty byla Velká válka pouze předebranou revoluce, která smete evropské haraburdí. Josef Hora se v básni „Západ a Východ“ (1922) táže: „Mezi Západem, Východem, Moskvou a Paříží / leží svobodná, nesvobodná země. / Ó, rci mi, kam modrý hlas touhy tvé zahlíží? / Východ, či Západ? Co zvítězí

blogy/petr-hlavacek.php?itemid=32735. Dále srv. HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, sv. 1–2. Praha, Torst 1995 a 2006; HLAVÁČEK, Petr: Češi a jejich „evropská otázka“: Kontexty, tendence, kontroverze. In: SVOBODA, Jan – PRÁZNÝ, Aleš (ed.): *Česká otázka a dnešní doba*. Praha, Filosofia 2017, s. 445–471.

2 ČAPEK, Josef: *Země mnoha jmen: Hra o třech jednáních a proměně*. In: TÝŽ: *Beletrie*, sv. 1. (Spisy Josefa Čapka, sv. 1.) Praha, Triáda 2011, s. 127–190, cit. s. 170 n.

3 VAJTAUER, Emanuel: *Revoluce a diktatura proletariátu*. Praha, Fr. Borový 1920, s. 5, 17–21, 45 a 55.

4 NAVRÁTIL, F. O.: *Rusko*. Kdyně, Okresní sbor osvětový 1926, s. 79–86, cit. s. 86 (kurzívou zvýrazněno v originálu); odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii: HLAVÁČEK, P. (ed.): *Západ, nebo Východ?*, s. 185–194.

ve mně?“⁵ A Vítězslav Nezval tehdy ve svém „Podivuhodném kouzelníku“ (1922) myslí na budoucnost „kolonie pojmenované *Evropa*“ a jako správný kavárenský komunista provokuje: „Něco mne přesahuje a něco mi chybí / a Komunistický manifest ten se mně strašně líbí.“⁶ To břítký Stanislav Kostka Neumann se v básni „Evropo...“ (1934) rovnou ušklíbá: „Evropo, strakatá hromádka zemiček, / (...) / Nejsi už, Evropo, jak jsi bývala, / (...) / pijeme ze studnic sovětských úpatí, / z tebe jen trýzeň.“⁷

Rovněž recepce Spenglerova *Zániku Západu* byla v českém kontextu mnohознаčná, jako by se ona kniha stávala sebenaplňujícím proroctvím, určeným pouze k hlubšímu promyšlení v onom krátkém se „meziválečném“ čase.⁸ Filozof, novinář a politik Lev Borský (1883–1944) se stal možná jediným českým prvorepublikovým spengleriánem, jak vyplývá z jeho knihy *Vůdcové lidstva a jeho svůdci*,⁹ další autoři byli ke Spenglerovým postulátům spíše kritičtí. Zde upozorním jen na několik méně známých komentářů k *Zániku Západu*. Pro Hypollita Olgerda Bočkovského (1885–1939), ukrajinského exulanta, sociologa a publicistu sociálně-demokratické orientace, je Spengler pesimistou, který na rozdíl třeba od Richarda Nicolause Coudenhove-Kalergiho, „Panevropana“ s československým pasem, nenabízí řešení.¹⁰ Podobně Alfred Fuchs (1892–1941), českožidovský intelektuál a katolický konvertita, vidí tvář v tvář úpadku evropského křesťanství a vzestupu Ruska (Asie) a Ameriky, že ona „pesimistická proroctví Spenglerova“ nabývají reálných kontur. Ovšem předpokládá, že zániku západní civilizace lze ještě zabránit, a to obrodou katolictví.¹¹ Jindřich Kohn (1874–1935), další českožidovský filozof a aktivista panevropského hnutí, pak nad Spenglerovou knihou přemítá: „Co to znamená, že i Evropa zaniká?“ Podle něj se tak děje proto, že Evropa ztrácí svou „vzdornost“, stejně jako „přízřusobivost“, tj. schopnost asimilace. Lékem je milovat

5 HORA, Josef: Západ a Východ. In: TÝŽ: *Srdce a vřava světa: Verše*. Praha, Fr. Borový 1922, s. 21 n., cit. s. 22.

6 Báseň vyšla původně v *Revolučním sborníku Devětsil* (Praha, Večernice – V. Vortel 1922). Zde je citována podle nejznámějšího vydání v *Nezvalových Básních noci: NEZVAL, Vítězslav: Podivuhodný kouzelník*. In: TÝŽ: *Básně noci*. Praha, Aventinum, Dr. Otokar Štorch-Marien 1930, s. 19–104, cit. s. 29 a 50.

7 Báseň původně vyšla ve sborníku *Anthologie protifašistických umělců* (Praha, B. Šmeral 1936). Zde je citována podle: NEUMANN, S. K.: *Evropo...* In: VÁCLAVEK, Bedřich (ed.): *SSSR v československé poezii*. Praha, Lidová kultura 1936, s. 67 n., cit. s. 67.

8 V českém překladu však tento vlivný spis vyšel poprvé až před několika lety: SPENGLER, Oswald: *Zánik Západu: Obrisy morfologie světových dějin*. Přeložil Milan Váňa. Praha, Academia 2010 a 2017.

9 BORSKÝ, Lev: *Vůdcové lidstva a jeho svůdci: Základy biopolitiky*. Praha, Otakar Skýpala 1934.

10 Viz BOČKOVSKÝJ, Hypollit O.: *Nová Evropa: Všeevropa*. In: *Přítomnost*, roč. 1, č. 8 (6.3.1924), s. 123 n.; přetištěno v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 134–139.

11 Viz FUCHS, Alfred: *Paneuropa či Eurasie?* Praha, Česká akciová tiskárna 1927; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 209–224.

„pokatastrofální Evropu“, přistupovat k ní s „ošetřovatelskou láskou a novou přesvědčivou nadějí“.¹²

O nadějích demokratů na obnovu geopolitické svéprávnosti Evropy psal Edvard Beneš (1884–1948), ona tragická osobnost dějin dvacátého století, který se nakonec stal hlavním protagonistou českého „rozvodu“ se Západem. Beneš ve svém *Eseji o duchovní krizi poválečného evropského člověka* (1935) odmítal Spenglera jako jednoho z proroků „revolty vášně“ komunistického Ruska, fašistické Itálie a nacistického Německa: „Má pravdu Oswald Spengler se svým ‘Untergang des Abendlandes’ a všecken poválečný mysticism s kultem vášně a citu, s kultem násilí a kultem tzv. osvobozujícího ‘činu’, rasového a nacionálního titanismu a politického absolutismu (diktátorství), jenž dobře cítí, jak veliké věci se dějí, a hledí jich využít pro sebe, ale nedovede je správně analyzovat a proniknouti k pravé jejich duchové a mravní podstatě – či odolá západoevropská demokracie, přízrůsobilivší se době a obrodívší se vnitřně po stránce sociální a mravní?“¹³

Shrnutí revolučně-eschatologických nálad nalezneme v jinak poněkud duchaplné knížce *V zemi, kde zítra již znamená včera* (1932), kterou jakožto soubor reportáží o Sovětském svazu vydal Julius Fučík (1903–1943). A tak se dozvídáme, kterak kdesi v kyrgyzské jurtě rozjímal u ohně o Československu jakožto zemi „zakrnělého života tíhy a nesvobody“, zatímco vzorem mu byl jen a pouze Sovětský svaz, neboť ten ukazuje lék na všechny bolesti a problémy Evropy a světa, „to je ta jediná výjimka, to je jediná odpověď“. Podle Fučíka sice v „převratném roce 1918“ pocítili dělníci „závan svobody“, ale Československo je pro něj vlastně omylem, který jednou napraví evropská revoluce, respektive ustavení sovětizované Evropy.¹⁴

Ponecháme zde stranou myslitele katolické, například Alfreda Fuchse, Jaroslava Durycha nebo Bohdana Chudobu, kteří z autenticky konzervativních pozic rozporovali aktuální situaci Československa, přičemž většinou (nejen do roku 1938) respektovali republikánské a demokratické ustrojení státu,¹⁵ stejně jako reakce z demokraticko-republikánských pozic, například z pera Karla Čapka.¹⁶ Dalším skutečně „kalným proudem“ by pak vedle toho komunistického byl okruh stavovský či fašistický, orientovaný jen zdánlivě konzervativně, ve skutečnosti však často i „mimokřesťanský“, jemuž byl inspirační revoluční italský (či dobově řečeno „latinský“) duch. Sem můžeme zařadit zejména Františka Romana Jirmana (1895–1971), novináře a esejistu, oscilujícího mezi utopickým misijním patosem, českým nacionalismem,

12 KOHN, Jindřich: Vzdornost a přízrůsobilost – dva póly lidství. In: TÝŽ: *Asimilace a věky*, sv. 1. (*Dílo dra Jindřicha Kohna*, sv. I.) Ed. Otakar Guth. Praha, Akademický spolek Kapper 1936, s. 254–269; TÝŽ: Proč Pavel z Tarsu? A je-li chápán? In: *Rozvoj*, roč. 34, č. 20 (20.5.1927), s. 2 n.; obojí je přetištěno v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 251–253 a 253 n.

13 BENEŠ, Edvard: *Francie a nová Evropa: Essay o duchovní krizi poválečného evropského člověka*. Praha, S.V.Ú. Mánes 1935, s. 31–51, cit. s. 44; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 432–441.

14 FUČÍK, Julius: *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha, K. Borecký 1932, s. 24, 27 a 103.

15 Srv. HLAVÁČEK, P. (ed.): *Západ, nebo Východ?*, s. 209–224, 386–396 a 469–473.

16 Srv. TÝŽ: Čarovná zahrada aneb Karel Čapek a české evropanství. In: *Zpravodaj Společnosti bratří Čapků*, č. 56 (2018), s. 12–17.

specifickým evropanstvím a náboženským blouzněním s křesťanskými i „pohanskými“ prvky. Vznik Československa mu byl vlastně předstupněm ke středoevropské federaci, která se měla stát evropskou velmocí. O spojení Československa, Rumunska, Jugoslávie, ale též Polska, Bulharska, Rakouska a Maďarska, psal ve svém pojednání *Nová Evropa a idea hospodářského plánu světového* (1933/1934). „Nová velmoc“ s přístupem ke třem mořím by podle něj mohla vzdorovat evropskému mravnímu úpadku a stát se základem „nové evropské unie“. K tomuto „ozdravnému procesu Evropy“, jak to Jirman nazývá, je třeba „přehodnocení všech dosavadních hodnot“, vlastně návrat k přírodě. Vůdcem Evropy a jejích národů musí být „veliká idea nadosobní, nadřazená“.¹⁷

V Jirmanově eseji *Evropa bez mužů* (1935) se ozývá volání po obnově přirozeného mužství, jediné „mužnost“ a „vznešenost“ (zde se poněkud ozývá Ladislav Klíma) budou záchranou národa i celé Evropy. Můžeme se zde však setkat i s ozvěnou řízných pochodů italských fašistů a německých nacistů, kořeněnou dobovým „deklinismem“ s rasistickým podtextem, snad i touhou po očištné válce: „Kéž by v Evropě důkladně zahřmělo a vyburcovalo ještě zbytek toho, co je podobno bývalým mužům, co nosí ještě kalhoty, co však přestalo být mužstvím a stalo se chorým a nemohoucím chumlem, přecpávající se a hladovějící chátrou, filiálkou obyvatel afrického pralesa; kéž by azurový déšť vyšších myšlenek zúrodnil plevelem vysátou evropskou půdu a umožnil zase nové květenství a novou žeň...“ Opět tedy – Československo je vnímáno jako pouhé provizorium k utvoření „něčeho vyššího“.¹⁸

Explicitní odpověď na stále trvající „českou otázku“ podává politický filozof a integrální katolík Rudolf Ina Malý (1889–1965), působící mimo jiné jako diplomat v Paříži, Londýně a nakonec v Římě. Obnovu českého národa a Evropy, svírané ruským bolševictvím a německým nacionálním socialismem, viděl v obrozeném katolicismu a „kvalitativní demokracii“ reprezentované fašistickou Itálií, v níž spatřoval vzepětí „latinského génia“. Programatickou byla v tomto ohledu jeho kniha *Kříž nad Evropou: Revoluce dvacátého století* (1935). Masaryka v ní hodnotil jako „střízlivého a opatrného pokrokáře“, který však roku 1918 podlehl iluzi o trvalém míru a „ušlechtilém životě“ v nové Evropě. Heslo *ex Oriente lux*, prorokující národní a evropskou spásu skrze ruský Východ, nebo dokonce „východ vzdálenější“, totiž skrze Indii, Čínu nebo islám, považoval za pomýlené a nebezpečné. Evropská krize je podle něj pro Čechy šancí, ovšem jen tehdy, pokud konečně vyřeší svou „osudnou českou otázku“. A tou je prý otázka „národního charakteru“, která bude klíčová pro „zabezpečení naší státní samostatnosti“. Opomíjeným historickým úkolem českých zemí je, jak tvrdí Malý, „býti severní baštou latinské civilizace proti germánské moci a kultuře“. Jinak řečeno: česká státnost se může tvářit v tvář evropské bezmoci a německé agresi uchránit jediné v úzké spolupráci se státy „latinské civilizace“

17 Souborně vyšlo ve spise: JIRMAN, František R.: *Nová Evropa a idea hospodářského plánu světového*. Praha, F. R. Jirman, Hospodářská reforma 1938, s. 7–13, 33–35 a 47–56; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 406–418.

18 TÝŽ: *Evropa bez mužů*. Praha, Hospodářská reforma 1935, s. 7–14; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 418–420, cit. s. 420.

v jakémisi „románském bloku“. Ten by pod vedením Benita Mussoliniho a fašistické Itálie měly vytvořit státy katolické tradice. Odpovědí na „českou otázku“ by pak mělo být rozpoznání „česko-latinského charakteru“ našeho národního naturelu. A Rudolf Ina Malý uzavírá: „Je nejvyšší čas, abychom konečně trvale začali být, k čemu jsme povoláni: pevnou a bystrou stráží latinské civilizace jak proti barbarství germánskému, tak proti běsům eurasijským. (...) Není možno dělati střed mezi východem, západem, jihem a severem.“¹⁹

Jakýmsi prolnutím všech „kalných proudů“ jsou dva po sobě následující „protektoráty“ nad českým státem, nejprve německý nacistický a posléze sovětsko-ruský. Emanuel Moravec (1893–1945), někdejší masarykovec a demokrat zdrcený mnichovskou katastrofou, pozdější kolaborant a český nacist, zavrhnul ve své knize *V úloze mouřenína* (1938) masarykovské řešení „české otázky“. Úlohu Čechů viděl ve spolupráci s Německem na budování Nové Evropy, která však zároveň měla znamenat definitivní rozchod se západní, především anglosaskou tradicí: „Snad jednou poděkujeme Západu za to, že nás zbavil povinností k němu. Musí nám prominout, že napříště vezmeme velmi vážně své příslušenství k Německé říši! (...) S evropským Západem jsme zúčtovali!“²⁰

Podobně jako Moravec to viděli i kolaborantští novináři Václav Košák (1899?–1970) a Emanuel Vajtauer, bývalý komunista a socialista z prvorepublikových časů, pro něž byla v letech 1939 až 1941, v době německo-sovětského spojení, nadějí „socialistická Evropa“ od Gibraltarů po Ural, garantovaná „socialistickými velmocemi“, totiž Hitlerovým Německem a Stalinovým Sovětským svazem. Jako hlavního strašáka a viníka všech evropských problémů vylíčili „kapitalismus“ a „Západ“, jehož historickou součástí sice byli Němci i Češi, od něhož však bylo nutné se odříznout a emancipovat.²¹

Je jen zdánlivým paradoxem, že obdobnou rétoriku používal v době takzvaného protektorátu i komunista Julius Fučík, například v textech „Nová Evropa čili Sebevražda národů“ a „Druhé železko“, sepsaných roku 1941 ještě před německým útokem na Sovětský svaz. Adolf Hitler, dle Fučíka jen zdánlivý socialista a ve skutečnosti exponent kapitalismu, sice svým počínáním „připravil Evropu k revolučnímu výbuchu“, ovšem pouze Sovětský svaz je „zárukou socialistické budoucnosti Evropy“; jedině Stalin, znalec evropské národnostní otázky, je pro autora skutečným garantem svobody evropských národů. Komunista Fučík, stejně jako němečtí nacisté, horuje

19 MALÝ, Rudolf I.: *Kříž nad Evropou: Revoluční dvacátého století*. Praha, A. Neubert 1935, s. 9–18, 35–41 a 241–246; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 442–457, cit. s. 456.

20 MORAVEC, Emanuel: *V úloze mouřenína: Československá tragédie r. 1938*. Praha, Orbis 1939 (v letech 1940–1942 pak kniha vyšla ještě sedmkrát). Citováno dle posledního vydání (bez podtitulu): Pardubice, Filip Freund 2005, s. 271–273, cit. s. 273; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 569–571.

21 TÝŽ: *Ve službách nové Evropy: Rok před mikrofonem*. Praha, Orbis 1940, s. 97–101, 161–164, 194–198 a 219–223 (odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 571–582); VAJTAUER, Emanuel: *Vzpouza Evropy a základy nového evropského pořádku*. Praha, Orbis 1940, s. 9–21 a 60–64 (odpovídající pasáže viz *Západ, nebo Východ?*, s. 584–597); KOŠÁK, Václav: *O budoucnost Čechů v Nové Evropě*. Praha, Obrana národa 1942, s. 7–11, 42–53 a 63–65 (odpovídající pasáže viz *Západ, nebo Východ?*, s. 609–623).

pro „rozvod se Západem“, přičemž nepřítelem socialistické budoucnosti Evropy je mu především „kapitalista Churchill“ a jeho „londýnská lež“.²²

Již zmiňovaný Emanuel Vajtauer zúčtoval s českou variantou západní demokracie v knize *Český mythus* (1943), v níž dle svého přesvědčení demaskoval český mýtus strategický a demokratický, stejně jako mýtus o tradici české státnosti, neboť Češi přece nikdy nebyli suverénním národem. Nebezpečím pro českou existenci je podle něj jak sovětský internacionalismus, tak americký kosmopolitismus, tato „rozkladná žíravina“. Jestliže budoucnost patří kontinentálním velmocím, totiž severoamerické a eurasijské (tj. sovětsko-ruské), záchrana Evropy spočívá jedině v evropské integraci pod německým vedením. Tak bude vzkříšena „myšlenka velkého kolektivu evropského“, ustaví se Říše „jako velká rodina národů evropských“. Evropská jednota totiž bude jiná než americká nebo sovětská, poněvadž „vychází z národa jako jednotky vypěstované Prozřetelností. (...) Spojení má národy posílit, ne rozpustit.“ Německá „Nová Evropa“, uchováající „národní svéráznost“, pak bude pro Čechy jako malý národ „dostatečně prostornou zahradou“.²³

Tato antiokcidentální rétorika, vyhřezlá v prostředí protektorátní publicistiky a esejistiky, však nápadně připomíná řadu akcentů, které se objeví v publicistice poválečné třetí republiky (1945–1948) a které byly typické (nejen) pro představitele komunistické strany. Je to onen zvláštní amalgám českého nacionalismu, servility vůči novému protektoru a distance vůči Západu jakožto civilizaci, z níž jsme sice vzešli, ale která je již v nezvratném úpadku. Jejím dědicem je pak údajně „slovenská velmoc“ na Východě, která je i pokračovatelkou všech dobrých západních tradic. Dobře to lze demonstrovat na polemice o takzvanou kulturní orientaci Čechů a Československa mezi Západem a Východem, která vlastně jen zastírala dokonané vylomení českého státu ze západního civilizačního okruhu.²⁴

O geopolitické dichotomii Západ–Východ, jíž se právě v době druhé světové války dostávalo zcela nových obrysů, přemýšleli samozřejmě i Češi v exilu, zejména v tom britském a americkém. Evangelický teolog a filozof Josef Lukl Hromádka (1889–1969) ve své americké stati „Evropa a Amerika pod křížem“ (1942) vyslovuje kritickou „chválu Evropy“, která se po staletí napájela z učení Kristova evangelia: „Golgotský kříž se tyčil nad evropskými zeměmi jako krvavý vykřičník, jako soud nad naším hříchem,

22 Oba citované texty jsou součástí rozsáhlejšího nedokončeného eseje: viz FUČÍK, Julius: Dvě fronty nepřátelské propagandy. In: TÝŽ: *Pokolení před Petrem: Stati, články a pozůstalost z let 1938–1942*. Ed. Gusta Fučíková. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 86–118, zde s. 94–102 a 104–113; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 598–608.

23 VAJTAUER, Emanuel: *Český mythus: Co nám lhaly dějiny*. Praha, Orbis 1943, s. 153–158, zde s. 158; nové vydání: Praha, Pavelkamas.cz 2019.

24 Srv. ABRAMS, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2004; BRENNER, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha, Argo 2015; ARNASON, Johan P. – HLAVÁČEK, Petr – TROEBST, Stefan ad.: *Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Filosofie 2015; SMETANA, Vít: *Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi drama-tech na prahu druhé světové a studené války*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016.

ale i jako ruka Božího milosrdenství“. Se samozřejmostí proto hovoří též o společném euroamerickém (západním) údělu: „Amerika a Evropa tvoří jednotu, dýchají jedním dechem, žijí jednou vznešenou tradicí, jsou poslány k budování jednoho slavného chrámu. Utrpení bude dlouhé, ale modleme se, aby to bylo utrpení očištné!“²⁵

Také Hromádka kniha *Mezi Východem a Západem* (1946) je souborem textů publikovaných ještě v roce 1944 v exilu, pouze shrnující úvod byl sepsán v poválečných měsících roku 1945. Reflektuje integrační snahy v západní Evropě, vyslovuje obavy nad budoucností Německa a zároveň konstatuje změnu evropské a světové politiky se vstupem Sovětského svazu do střeoevropského prostoru. Podle Hromádky se rýsuje vznik jakýchsi „tří světů“, totiž evropského Západu pod vedením Velké Británie, amerického a sovětsko-ruského, přičemž právě Československo se tím prý ocitá „na čáře nejtěžších konfliktů a nejosudovějšího nebezpečí“. Zřetelně ovšem hovoří o „sovětské hádance“ a v českém kontextu tehdy velmi odvážně připomíná i někdejší německo-sovětské spojenectví. Pléduje pro západo-východní syntézu na křesťanském základě, a to i přesto, že jasně vidí nepřehlédnutelné rozdíly v duchovních, kulturních a politických tradicích evropského Západu a Východu. V opačném případě varuje před další evropskou katastrofou. Ostatně, ruskou komunistickou revoluci považuje za pokus o „pozápádnění“ Ruska, takže Západ vlastně v Rusku zvítězil. Poválečná střední Evropa však nesmí chvatně převzít „východoevropský systém“, nemůže se izolovat od západní demokratické tradice.²⁶

Ve Spojených státech a později ve Velké Británii se k tématu pregnančně vyjadřoval i evangelický historik Otakar Odložilík (1899–1973). V textu „Starý a nový svět“ (1943) dovozuje, že „Evropa zhřešila. Evropa se provinila na sobě a na celém lidstvu tím, že včas nevyčistila vředy na svém těle, jejichž jména jsou Mussolini a Hitler, fašismus a nacismus.“ A i když „Nový svět“ (Amerika) je dnes na postupu, „Starý svět“ (Evropa) rozhodně „není mrtvý a v dnešní děsné výhni se přetváří k novému životu“. Titulem kapitoly „Kdo povede Evropu?“ ve stati „Několik záběrů z Anglie“ (1944) pak klade lakonickou otázku po novém poválečném ustrojení evropského kontinentu, a to v diskusi se slavným *Dopisem Angličanům* (1942) z pera francouzského katolického spisovatele Georgese Bernanose.²⁷ Odložilík stále věří v obrodu Evropy, duchovní hodnoty evropské civilizace ještě nebyly zcela promrhány: „...Evropa, roztrhaná politicky na cáry, vyhladovělá a ožebračená, nechce složití královské žezlo a odevzdati vládu v duchovním světě mladým národům. Nikdo se nechce uzavíratí spolupráci, výměně, vzájemnému působení, avšak to všecko je daleko od kapitulace...“ V Evropě se aktuálně ukazují „dvě mocná křídla“,

25 HROMÁDKA, Josef Lukl: Evropa a Amerika pod křížem. In: HROMÁDKA, Josef Lukl – ODLOŽILÍK, Otakar: *S druhého břehu: Úvahy z amerického exilu 1940–1945*. Praha, Jan Laichter 1946, s. 50–57, cit. s. 55 a 57.

26 HROMÁDKA, Josef Lukl: Úvodem; Sovětská hádanka; Rusko a Západ. In: TÝŽ: *Mezi Východem a Západem*. Praha, Kalich 1946, s. 9–13, 31–40 a 40–50; vybrané pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 628–636.

27 BERNANOS, Georges: *Lettre aux Anglais*. Rio de Janeiro, Atlantica Editora 1942 (původní vydání).

totiž Velká Británie a Sovětský svaz, a Odložilík ponechává bez odpovědi palčivou otázku, „co bude znamenati návrat Sovětského svazu do Evropy“.²⁸

Programatické vyznění měla kniha předního představitele londýnské exilové vlády Huberta Ripky (1895–1958) nazvaná *S Východem a Západem* (1944). Ripka, klíčová osobnost českých národních socialistů s formativním významem pro československou zahraniční politiku, zde hraje na prosovětskou notu, když připomíná údajně tradiční české rusofilství, stejně jako Masarykovo a Benešovo odmítání zahraniční intervence do ruských revolučních poměrů. Potřebou našeho národa „ve středu Evropy“ podle něho je, aby se mohl opírat o Západ i Východ. Jedině „součinnost“ Západu a Východu je totiž možné porazit Německo a jeho spojence, jedině tak lze i v blížících se poválečných časech čelit obnově německého imperialismu a pangermanismu; vyvěšování „bolševického bubáka“ nebo strašení „nebezpečstvím jednou sovětského, jednou panslávského imperialismu“ hodnotí jako pochybnou taktiku německého demokratického i socialistického exilu. Naopak v zájmu Evropy a světa volá v benešovském duchu po obnově velmocenského postavení Francie – bez ní není možné řešení poválečného postavení Německa ani zachování západo-východní geopolitické koexistence.

Ve svém textu Ripka vystupuje též jako mluvčí celé střední Evropy, pro niž je podle něj jasným ohrožením právě německý, a nikoliv sovětský imperialismus; aktuální zkušenost Polska či Pobaltí je zcela pomínuta. Jakýkoliv pokus o středoevropskou spolupráci, respektive vytváření „exkluzivní skupiny z tamních menších národů“, považuje navíc za akt škodlivý a protisovětský, byl by to prý vlastně *cordon sanitaire* proti Sovětskému svazu. Znovu a z jasně prosovětských pozic kritizuje někdejší projekt československo-polské, případně středoevropské konfederace, který londýnská exilová vláda zastavila na „přání“ sovětských spojenců. A to vše s konstatováním, že budoucnost střední (a jihovýchodní) Evropy tkví jedině v celoevropském řešení zahrnujícím vždy i Rusko. Zároveň je to nepřiznaná polemika s československým politikem Milanem Hodžou, Benešovým oponentem, který již dříve publikoval v angloamerickém exilu pozoruhodnou a tehdy zcela vytěsňenou knihu *Federace ve střední Evropě* (1942).²⁹ Heslem dne je tak podle Ripky „rovnováha sil“. Jeho premisa, že evropská role Československa spočívá ve „spojenectví se sousední velmocí sovětskou“, není vůbec nevinná, neboť je vlastně deklarací společné československo-sovětské hranice, a tudíž i podporou Sovětského svazu v územním sporu s Polskem. Sovětský režim prý vymýtil ruský imperialismus a nastolil spravedlivé vztahy sovětského státu vůči jiným národům, Sověti spojeneckou smlouvou s Československem z roku 1943 dali jasně najevo, „co pro Evropu znamená svobodné Československo, zaujímající klíčové postavení ve středu Evropy, a že si přejí, aby tento nezávislý stát

28 ODLOŽILÍK, Otakar: Starý a nový svět. In: HROMÁDKA, J. L. – ODLOŽILÍK, O.: *S druhého břehu*, s. 246–251, cit. s. 251; TÝŽ: Několik záběrů z Anglie. In: *Tamtéž*, s. 252–257, zde s. 255–257, cit. s. 256 n. (odpovídající pasáže obou textů jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 638–645.

29 HODŽA, Milan: *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences*. London – New York, Jarrolds 1942.

byl silný uvnitř i navenek“. Cílem československé zahraniční politiky je pak právě „zajištění trvalé součinnosti mezi Západem a Východem“.³⁰

Hlavním mluvčím prosovětských trendů v československé zahraniční politice byl ovšem prezident Edvard Beneš. Souhrnně je artikuloval již ve své exilové knize *Úvahy o slovanství* (1944), která se dočkala několika dalších vydání. Osud celé Evropy podle Beneše závisí na dohodě tří „slovanských“ států, Sovětského svazu, Polska a Československa, stejně jako na sblížení jihoslovansko-bulharském. V Evropě by tak existovaly „tři veliké útvary slovanské vzájemně se podporující: Sovětský svaz, blok Slovanů západních a blok Slovanů jižních“, jež by byly hrází proti pangermanismu. Svými úvahami se snaží evokovat návaznost na Masarykovo „slovanské“ politické myšlení, jehož exkluzivním dědicem a interpretem se cítí být. Rétoricky odmítá „slavjanofilství, panslavismus a panrusismus, dřívější polské nebo ruské mesiánství a konečně i předválečný neoslavismus“, jakož i mesianismus komunistický. Ono „slovanské společenství“, jak tomu Beneš vznešeně říká, musí podle něho stát na jiných základech, zcela by z něj měla být vyloučena komponenta náboženská. Konstruováno by nemělo být ani jakési slovanské impérium, ani slovanská federace, i když by podle Benešova mínění snad mohl později vzniknout nějaký slovanský *Commonwealth*, či dokonce „velmi volná“ konfederace. Ta by se však nesměla stát překážkou k budoucím Spojeným státům evropským či „evropské federální unii“. Vznikající „nové slovanství“, jak Beneš věří, nebude výslednicí nějakého sovětsko-ruského protektorátu nad ostatními Slovany, byť jsou Rusové svou početností předurčeni k nejsilnější pozici. Češi (a Slováci) jsou přitom „ze všech Slovanů nejohroženější a nejexponovanější. Každý útok na Slovany začne vždycky útokem proti Praze – to je náš osud a naše největší slabost a největší čest zároveň. A tento fakt sám nás nutí k tomu, abychom se především nikdy neodpoutávali od Východu...“ Zároveň se ale „nemůžeme pro svou geografickou pozici a pro půl druhého tisíce let svého kulturního vývoje odpoutat ani od Západu“.³¹

Pro český „rozvod“ se Západem, zarámovaný do floskulí o „mostu mezi Východem a Západem“, je klíčovým obdobím právě třetí republika se svou invalidní demokracií.³² Obnovené (či spíše nové) Československo sice mělo své prvorepublikové mimikry, bylo však odlišné teritoriálně (ztrátou Podkarpatské Rusi) i svým vnitřním uspořádáním, ať už šlo o státní správu a samosprávu, nebo (a to zejména) o nový politický systém takzvané Národní fronty s notně podvázanou soutěží zbylých politických stran. Navíc i geopolitická pozice Československa byla celkem

30 RIPKA, Hubert: *S Východem a Západem*. Londýn, Českoslovák 1944, s. 40–47 a 54–63, cit. s. 62 n.; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 646–660.

31 BENEŠ, Edvard: *Úvahy o slovanství: Hlavní problémy slovanské politiky*. Londýn, Lincolns – Prager 1945 (2. vydání), s. 202–208 a 215–223, cit. s. 203 a 221; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 661–671.

32 Srv. BROD, Toman: *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948: Československá cesta do sovětského područí*. Praha, Academia 2002. K některým antidemokratickým prvkům třetí republiky viz HLAVÁČEK, Petr: Pohraničí: československá (vnitřní) kolonie 1945–1960? In: BARTLOVÁ, Milena a kol.: *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*. Praha, Uměleckopřemyslové muzeum 2017, s. 202–216.

jasná – pohledem zvenčí evidentně, z tuzemské perspektivy poněkud zastřeně, totiž „díky“ (auto)cenzuře a masivní propagandě. Československo-sovětskou smlouvou z roku 1943 se republika mezinárodněpoliticky a vojensky stala součástí vznikajícího sovětského bloku a z vůle českých politických elit v čele s Edvardem Benešem i za přitakávání větší části elit kulturních a intelektuálních se proměnila v satelit sovětsko-ruského impéria. Řečeno s Jacquesem Rupnikem: „...českoslovenští předáci nečekali na Jaltu, aby se vrhli do sovětské sféry. Dávno před koncem války se na to s velkou péčí a horlivostí připravili.“³³

Navíc se mezi politickou reprezentací a veřejností obnovila jakási nepsaná dohoda fungující již za první republiky: o zahraniční politice, mezinárodní situaci a jejích geopolitických konotacích není třeba zevrubně informovat, nebo o nich dokonce debatovat, je zbytečné jítřit domácí atmosféru a tím rozbít domnělou „národní jednotu“. Právě tato ignorance ze strany českých (a v menší míře i slovenských) elit představuje jeden z hlavních důvodů, proč během třetí republiky vlastně vůbec nevznikla kvalitní analýza mezinárodněpolitického postavení Československa v poválečné Evropě. Přesto však byla do veřejného prostoru vržena řada textů, které se přímo i zastřeně snažily pojmenovat geopolitickou realitu a možné či nutné směřování republiky. A to takřka bez výjimky z pera politických publicistů a veřejných intelektuálů, nikoliv vládních či parlamentních představitelů.³⁴

Na poměry třetí republiky velmi ostrou debatu o politické a kulturní pozici Čechů a Československa v poválečné Evropě, totiž „mezi Západem a Východem“, rozproudil hned 29. května 1945 svými vulgárními výpady Zdeněk Nejedlý (1878–1962), čerstvě jmenovaný ministr školství a osvěty, který promluvil v pražské Lucerně ke shromážděným „kulturním pracovníkům“ s typicky protizápadním žargonem, jenž musel vyděsit i komunistické strategy finální sovětizace Československa.³⁵ Nejedlý, politický nominant KSČ, hovořil v projevu – v pozdější tištěné verzi příznačně nazvaném „Za lidovou a národní kulturu“ – o tom, že lidstvo prožívá „velikou dobu, v historii jednu z největších“. O mentální a geopolitické entitě Západu mluvil tak, jako by Československo stálo zcela vně: „buržoazní“ Západ zkrachoval, „dráždil plavou bestii německého fašismu, jen aby se vrhla na jiné, Západu nevítané národy a státy“. Naproti tomu stojí „druhý svět“, totiž „slovanský“ Východ v čele se Sovětským svazem. To on je ta „pravá hvězda východu“, která rozráží temnotu Západu s jeho „zbahněním“ a „skleníkovou kulturou“. Teologizující „nepřiznaný“ komunističtí Nejedlý vysvětloval kompatibilitu komunistického internacionalismu s pojmem národa a národní kultury, přičemž s odvoláním na Stalina, „největšího klasika nacionální otázky dneška“, zdůraznil, že komunistický internacionalismus není prostým anacionalismem. Právě přínaležitost Československa k Východu, „pokrokovému světu socialismu“, který je „reprezentován národy slovanskými“, mu

33 RUPNIK, Jacques: *Jiná Evropa*. Praha, Prostor 1992, s. 103.

34 Srv. DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000.

35 Ostatně také proto byl celý tento projev publikován až po komunistickém převratu. Viz NEJEDLÝ, Zdeněk: Za lidovou a národní kulturu. In: *Var: List pro kulturní otázky*, roč. 1, č. 1 (1948), s. 5–21.

byla základní premisou. „Ostrý vítr, jenž zavanul Evropou, dává nám zcela nové ještě možnosti, jak se zapojit do mezinárodního dění,“ konstatoval ministr. A výsostným „mezinárodním úkolem“ Československa v rozvrácené střední Evropě je pěstovat takovou „národní a lidovou kulturu“, která by i poraženým zemím, jako Rumunsku, Maďarsku a Německu, ukázala cestu do sovětské náruče.³⁶

Můžeme jen zopakovat, že tento stav, jak jej Nejedlý úspěšně předjímal, byl fatálním selháním Čechů jakožto politického národa – politických a intelektuálních elit, jež nedokázaly nebo nechtěly situaci, kterou spoluvytvořily, vysvětlovat veřejnosti; stejně tak bylo ale i selháním veřejnosti, že se takového vysvětlování nedožadovala, případně se domnívala, že má ve všem jasno. Nemluvě o tom, že v euforii, dotvářené propagandou i cenzurou, byl jakýkoliv kritický přístup k faktům „okřikován“; difamace „buržoazního“ Západu měla zelenou, „slovanský“ Východ v čele se sovětským protektorem se měl stát naší záchranou. Tragickou úlohu zde navíc sehrál staronový prezident republiky Edvard Beneš, neboť byl iniciativním strůjcem geopolitického přemetu moderního českého státu, tj. poválečného Československa.

Komunisté, kteří si v časech třetí republiky hráli na československé vlastence, byli hanební kolaboranti s nepřátelskou mocností. „Vítězným únorem“ 1948 se jen veřejně vyjevilo to, co bylo faktem od roku 1945, nebo spíše od roku 1943, kdy byla podepsána československo-sovětská smlouva: protektorát německý byl nahrazen sovětsko-ruským. „Únor je náš malý poloříjen,“ pravil Václav Kopecký, hlavní ideolog československých komunistů, již 9. dubna 1948 na zasedání Ústředního výboru KSČ. A Pražský hrad je „náš malý pražský československý filiální Kreml“, jak Kopecký zhodnotil geopolitické postavení „lidovědemokratického“ Československa v rámci sovětsko-ruského impéria, a sice 17. listopadu 1948 na jiné sešlosti československého komunistického „ústředí“, které však bylo jen trapnou expoziturou Moskvy.³⁷

Abstract

The author's essayistic text outlines contours of spiritual streams which were looking for alternatives to Czechoslovakia's democratic, capitalist and republican system and its orientation to the West between the establishment of Czechoslovakia in 1918 and the advent of the Communist regime in 1948. He states that there were continuous voices which regarded Masaryk's Czechoslovakia as a mere intermezzo and an unsatisfactory answer to the "Czech question", although the unexpected restoration of the Czech independence in the form of a state shared with Slovaks enjoyed support of a clear majority of both nations and their elites. In this respect, the author speaks

36 Citováno podle: TÝŽ: Za lidovou a národní kulturu. In: TÝŽ: *Z české literatury a kultury: 1860–1960*. Ed. Jaromír Dvořák. Praha, Československý spisovatel 1973, s. 320–337; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 676–680, cit. s. 676 a 678 n.

37 Citováno podle: SUS, Oleg: Český duch filiální. In: *Host do domu*, roč. 16, č. 15 (1969), s. 65–67. Srv. HLAVÁČEK, Petr – STEHLÍK, Michal (ed.): *Rozdělený svět? Evropa a Češi mezi svobodou a totalitou*. Praha, Radioservis 2016; HLAVÁČEK, P.: *Cesta k únoru 1948 aneb Pražský hrad je náš Kreml* (viz pozn. 1).

about “murky waters” or a “declination discourse”, which included voices demanding a breakup with the West and a revolutionary or authoritarian solution. Attractive models included Soviet Russia (for strong radical left-wingers), Fascist Italy, Catholic orthodoxy and, last but not least, Nazi Germany (for conservative or Fascist right-wingers). After the demise of the First Republic, the Protectorate of Bohemia and Moravia was a temporary victory for those who professed the German “New Europe”; after the liberation, the Third Republic brought closer a socialist perspective which turned into a Soviet protectorate after the Communist coup in 1948. The author presents opinions and texts of some intellectuals critical toward the liberal democratic system, among them prominent personalities including Communist journalist Julius Fučík (1903–1943), collaborationist journalist and Protectorate government minister Emanuel Moravec (1893–1945), theologian Josef Lukl Hromádka (1889–1969), politician Hubert Ripka (1895–1958), or President Edvard Beneš (1884–1948), the principal democratic guarantor of the post-war alliance with Stalin’s dictatorship.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; political thinking; democracy; the East; the West; Communism; Fascism; Nazism

Československo; politické myšlení; demokracie; Východ; Západ; komunismus; fašismus; nacismus